

MONIKA SIDOR

TRADYCJA RELIGIJNA
W UTWORACH EMIGRACYJNYCH IWANA SZMIELOWA
(*ROK PAŃSKI, PIELGRZYMKA*)

Tematyka religijna zajmuje bardzo ważne miejsce w twórczości Iwana Szmielowa. Pisarz, wychowany w atmosferze wiary i szacunku dla prawosławnych tradycji, w młodości dosyć rzadko podejmował wprost kwestie religijne¹. Wyjątek, a zarazem zapowiedź przyszłego zwrotu w światopoglądzie Szmielowa stanowią zapiski z pierwszej podróży na Wąłaaam, opublikowane w 1897 r. pod tytułem *Na skałach Wąłaaamu* (*На скалах Валааама*). W swoich wczesnych utworach odwoływał się wprawdzie do prawosławnego, przyswojonego od dzieciństwa kodeksu moralnego, jednak w centrum zainteresowań pisarza znajdowały się aktualne tematy społeczne. Jako główny temat przedrewolucyjnej twórczości Szmielowa określano los „małego człowieka”. Przykładem mogą tu posłużyć utwory takie, jak *Obywatel Uklejkin* (*Гражданин Уклейкин*, 1905) czy *Kelner* (*Человек из ресторана*, 1911), uznane przez tendencyjnych krytyków jako dowód bezwarunkowej aprobaty twórcy dla idei rewolucyjnych. Te i inne opowiadania okresu młodości zapewniły Szmielowowi ogólnorosyjską sławę i miano „duchowego syna 1905 roku”². Wczesna twórczość pisarza widziana w szerszym kontekście utworów późniejszych pozwala jednakże odkryć,

Mgr MONIKA SIDOR – asystentka Katedry Literatur Słowiańskich w Instytucie Filologii Słowiańskiej KUL; adres do korespondencji: monyd@kul.lublin.pl

¹ Zob. O. Сорокина, *Московиана. Жизнь и творчество Ивана Шмелева*, Москва 2000, s. 34.

² Е. Осьминина, «Художник обездоленных», w: И. С. Шмелев, *Собрание сочинений в 5 томах*, т. I, Москва 1998, s. 4.

prócz zainteresowania warunkami życia robotników i chłopów, jeszcze inne źródła inspiracji autora *Obywatela Uklejkina*. Olga Sorokina zwraca uwagę, że wyzwania nowych czasów i zadania pokolenia rewolucyjnego Szmielow upatrywał nie tylko w burzeniu starego porządku i poprawie bytu prostych ludzi, dotychczas poniżanych i krzywdzonych, lecz w obronie godności człowieka³. Również W. Agienosow w analizie pierwszych utworów Szmielowa podkreśla obecność chrześcijańskich motywów męki i odkupienia, które z całą wyrazistością pojawiły się w twórczości emigracyjnej⁴. Twórczość pisarza dowodzi, że Szmielow pojmował rewolucję nieco mistycznie – jako realizację postulatów braterstwa i równości oraz sposób przemiany stosunków społecznych na bardziej sprawiedliwe. Sam pisarz przyznawał potem, że jego zainteresowanie ideami socjalistycznymi miało charakter poszukiwań duchowych⁵. Postawa wiary w możliwości nowego porządku załamała się po rewolucji lutowej, kiedy autor *Kelnera* wyjechał na Syberię w charakterze korespondenta prasowego, aby relacjonować czytelnikom gazety „Русские ведомости” proces uwalniania więźniów politycznych z Czelabińska i Omska. Początkowa euforia reportera zostaje stopniowo wyparta przez przerażenie licznymi przykładami samowoli rewolucjonistów. Po powrocie z podróży Szmielow przeprowadził się na Krym, gdzie doświadczył katastrofalnego głodu i obserwował bezwzględną politykę władz komunistycznych. Ostateczna rewizja poglądów pisarza i decyzja o opuszczeniu ojczyzny nastąpiła wskutek osobistej tragedii – jedyny syn pisarza, dwudziestoczteroletni weteran pierwszej wojny światowej i inwalida wojenny, jako były żołnierz armii generała Denikina został aresztowany, a starania zrozpaczonego ojca o zdobycie jakichkolwiek informacji o stanie zdrowia lub miejscu pobytu syna nie przyniosły żadnych rezultatów. Dopiero kilka lat później, na obczyźnie, pisarz dowiedział się, że Siergiej Iwanowicz został rozstrzelany niedługo po aresztowaniu. Bolesne doświadczenia życiowe odbiły się na prozie Szmielowa, w której od czasu zaginięcia syna coraz częściej pojawiały się pierwiastki religijne. Utwory napisane w latach 1917-1922, takie jak: *Niewyczerpany kielich* (*Неупиваемая чаша*), *Tak było* (*Это было*) czy *Stepowy cud* (*Степное чудо*) wyróżniają się nastrojem mistycznym i propagują wartości chrześcijańskie. Tendencje takie jeszcze silniej dają o sobie znać w twórczości autora *Obywatela Uklejkina* po wyjeździe z kraju, w końcu 1922 r. Bez przesady można powie-

³ Dz. cyt., s. 50-51, 62-63.

⁴ В. В. Агениосов, *Литература Русского зарубежья*, Москва 1998, s. 93.

⁵ Zob. Сорокина, dz. cyt., s. 100-104.

dzieć, że problematyka religijna ujawnia się w całej emigracyjnej spuściźnie pisarza. Ograniczymy się tu jedynie do kilku utworów, które, jak się wydaje, pozwolą scharakteryzować specyfikę światopoglądu religijnego przedstawionego w prozie Szmielowa. Szczególnie skoncentrujemy się na sprawie pozycji człowieka wobec Boga oraz na roli Matki Boskiej, której postać zajmuje ważne miejsce w świecie przedstawionym przez autora *Obywatela Uklejkina*.

Liczne utwory Szmielowa, m.in.: *Pielgrzymka* (*Богомолье*, 1931) i *Rok Pański* (*Лето Господне*, 1934), prezentują ludowe wyobrażenia na temat Boga. Narratorem obydwu wymienionych części dylogii jest dziecko, które wchodzi w świat prawosławnego sposobu pojmowania Boga. Zastosowana technika narracyjna sprawia, że dzieło to jest doskonałym przykładem do analizy podstawowych cech duchowości rosyjskiej. Podobny pogląd wyraził zresztą już po ukazaniu się w emigracyjnej prasie pierwszych fragmentów dylogii Iwan Iljin⁶. Szmielow uczynił bowiem z ludowego światopoglądu prawosławnego niemalże główny wątek obydwu powieści. Według pisarza lud przyjmuje skomplikowane dogmaty w sposób naturalny, nie zadając zbędnych pytań. Możemy powiedzieć, że wyobrażenia Boga bywają infantylne, na przykład w *Roku Pańskim* religijna świadomość dorosłych nie różni się zbytnio od dziecięcych intuicji małego Wani. W wymienionych utworach najgłębsze teologiczne prawdy zostają często przedstawione na najprostszych przykładach. Nauka wiary, jaką przekazuje cieśla Gorkin małemu bohaterowi powieści Szmielowa, polega na pokazaniu Boga na sposób bliski, znany. Częstym zabiegiem technicznym jest personifikacja, właściwa kulturze ludowej. Dogmat o Świętej Trójcy zostaje na przykład ujęty przez cieślę następująco:

Троица-то? А небось, учил в книжке, как Авраам Троицу в гости принимал... Как же ты не знаешь? У казанской икона вон... три лика, посошками, под деревом, и яблочки на древе. А на столичке хлебца стопочка и кувшичик с питием. А царь-Авраам приклонился, ручки сложил и головку от страха отворотил. Страшно, потому. Ангели лики укрывают, а не то что... Пойдет завтра Господь, во святой Троице, по всей земле. И к нам зайдет. Радость-то какая, а?.. У тебя навверху в кивоте, тоже Троица (Шмелев IV, 80)⁷.

⁶ *Творчество Шмелева*, Париж 1933. (Korzystam z elektronicznej wersji tej pozycji, dostępnej pod adresem: <http://novosti.online.ru/art/books/ilyin/>).

⁷ И. С. Шмелев, *Собрание сочинений в 5 томах*, т. IV, Москва 1998. Dalsze cytaty według tego samego wydania.

Gorkin odwołuje się do tradycyjnych ujęć figuratywnych Świętej Trójcy z ruskich ikon. Na podstawie ikony cieśla określa należny stosunek człowieka do Boga i wyobraża sobie samego Stworzyciela. Dla I. Ipatowa jest to zasadnicza cecha zabarwionego ludowo „rosyjskiego prawosławia”:

Благодаря этноконфессиональной специфике культуры православие сильнее воздействовало идеологически и эстетически на сознание своих последователей – посредством икон, фресок, храмов, конфессиональных обрядов и ритуалов, которые своим национальным колоритом сделали веру «русской». Поэтому «русская вера» была понята народным массам. Она, как уже отмечалось, накладывала свой отпечаток на этикет общежития людей, на самый образ их мышления⁸.

Fakt czerpania wiedzy o Bogu ze sztuki sakralnej jest w pełni aprobowany przez znawców duchowości rosyjskiej⁹. Sergiusz Bułgakow podkreśla, że malarzkie wyobrażenie zawiera ślad obecności Boga dzięki działaniu Ducha Świętego. Zachodzi to bowiem dopiero po akcie poświęcenia, które jest swoistą przemianą przez Ducha Świętego¹⁰. W *Roku Pańskim* mamy okazję zaobserwować wiele przykładów podobnych poświęceń, które są włączone w cykl liturgiczny Kościoła. W opisywanych przez Szmielowa uroczystościach Świętej Trójcy interioryzacja dogmatu łączy się z obrzędem świecenia kwiatów i gałązek. Prawda o Trzech Osobach Boskich jest w ten sposób przyjmowana przez bohatera dylogii równie dosłownie jak widok przepięknie udekorowanej świątyni lub zapach kwiatów.

Это не наша церковь: это совсем другое, какой-то священный сад. И пришли не молиться, а на праздник, несем цветы, и будет теперь другое, совсем другое, и навсегда. И там. В алтаре, тоже – совсем другое. Там, в березках, невидимо, смотрит на нас Господь, во Святой Троице, таинственные Три Лица, с посошками. И ничего не страшно (Шмелев IV, 86).

⁸ *Православие и русская культура*, Москва 1985, s. 104.

⁹ Zob. P. Florenski, *Ikonostas i inne szkice*, przełożył i przypisami opatrzył Z. Podgórzec, wprowadzenie H. Paprocki, Białystok 1997, s. 104-143; S. Bułgakow, *Ikona i kult ikony. Zarys dogmatyczny*, przeł. i opr. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002, s. 39-46.

¹⁰ *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, przeł. ks. H. Paprocki, Warszawa 1992, s. 131, 157; tenże, *Ikona i kult ikony*, s. 69-73.

Mały bohater jednego z najpopularniejszych utworów emigracji nie wnika w teologiczne zawiłości. Wania nie usiłuje ustalić, na czym polega trynitarna natura Boga. Znacznie ważniejsze jest dla niego odczucie bezpieczeństwa i świadomość, że istnieje Ktoś, kto kieruje wszystkimi wydarzeniami na świecie. Potężny Ojciec i Opiekun ma podobne do ludzkiego poczucie piękna i cieszy się z radości człowieka. Charakterystyczne jest połączenie strachu, uniesienia i ufności wobec Trójcy, jakie obserwujemy u Wani. Możemy w tych emocjach bez trudu odnaleźć podstawowe odczucia numinotyczne, wyodrębnione w stosunku człowieka do *sacrum* przez Rudolfa Otto.

W krótkim opisie uroczystości Wania dwukrotnie wspomina o tym, że Trzy Oblicza patrzą na niego. W ten sposób Szmielow akcentuje kontakt wiernych z Bogiem, w którym naiwność wyobrażeń o Trójcy nie stanowi żadnej przeszkody. W całej scenie dominuje bowiem radość małego bohatera:

У иконы Троицы я вижу мою березку, с пояском Горкина. Это такая радость, что я кричу: «Горкин, моя березка!.. и поясок на ней твой... Горкин!» [...] Я смотрю на Святую Троицу, а Она, Три Лица, с посошками, смотрят весело на меня (Шмелев IV, 87).

Druga część dylogii Szmielowa jest w całości poświęcona dziecięcej relacji z pielgrzymki do Ławry Toicko-Siergiejewskiej. Święta Trójca jest więc tematem przewodnim w utworze. Jednak i tu Szmielow nie wychodzi poza nieco naiwne tłumaczenia dogmatu o trynitarnej naturze Boga, prezentowane w *Roku Pańskim*. Wania znoszący wraz z Gorkinem trudy pielgrzymki oczekuje naocznego spotkania z „Trójcą”. Jest zaskoczony, gdy cieśla informuje o kresie wędrówki:

Все вздыхают и ахают – Господи, красота какая! Все поминают Троицу. А я не вижу, где Троица. Эта колокольня – Троица? Блестящая ее верхушка?
Я спрашиваю – да где же Троица? Горкин не слышит, крестится. Антипушка говорит:
– Да вон она, вся тут и есть Троица! (Шмелев IV, 461)

Z czasem dziecko przyjmuje za dorosłymi specyficzny uzus i przestaje poszukiwać Trójcy Świętej w ludzkiej postaci. Zespół budynków tworzących sanktuarium zostaje skojarzony przez Wanię na trwałe z obrazem Boga w Trzech Osobach. O specyficznej integracji dwu różnych rzeczywistości świadczy choćby opis opuszczenia ławry przez pątników:

– Крестись на Троицу, – говорит мне Горкин, – когда-то еще увидим!..
Видно всю Лавру-Троицу: светит на нас крестами. Мы крестимся на синие купола, на подымающийся из чаши Крест:
Пресвятая Троица, помилуй нас!
Преподобный отче Сергие, моли Бога о нас!.. (Шмелев IV, 519)

Charakterystyczną cechą obrazu świata w obydwu częściach dylogii jest fakt, że podlega on natychmiastowemu przetworzeniu przez małego Wanię. Percypowana przez chłopca rzeczywistość jest interpretowana w duchu wiary. Dziecko uczestniczy na przykład w rozmowie z Michaiłem Iwanowiczem i jego żoną, którzy mieli dostarczyć gałązki na Wierzbową Niedzielę. Okazuje się, że Wanię interesuje nie wypadek, który przydarzył się podczas podróży, czy niepowtarzalny wygląd przybyszów „z lasu”, ale ich duchowe przygotowania do zbliżającej się Wielkanocy:

Я сижу на кухне, рядом с Михал-Ивановым, и гляжу на него и на его старуху. Они очень приятные, пахнет от них дымком и дремучим лесом. Михал-Иванов весь в волосах, и черный-черный, белые глаза только; все лицо в черных ниточках-морщинках, и руки черные-черные, не отмывать до самого Страшного Суда. Да там на это не смотрят: там – душу покажи. [...] Нет, душа у него чистая, как яичко. – Горкин говорит: грех по лесу не ходит, а по людям. Спрашиваю его – «а ты поговел?». И они, оказывается, уж поговели-спогодились, куда-то в село ходили (Шмелев IV, 269).

Kolejne święta roku liturgicznego i towarzyszące im obyczaje spychają na dalszy plan wydarzenia z życia rodzinnego czy gospodarskiego. Wania z zainteresowaniem wkracza w świat wiary ludu i bez reszty angażuje się w przeżywanie prawosławnych uroczystości. Chłopiec czuje się pełnoprawnym członkiem wspólnoty wiernych. Człowiek według jego przekonania jest ukochanym dzieckiem Boga i zajmuje najważniejsze miejsce w świecie stworzonym. Do jego dyspozycji oddana została cała ziemia wraz z jej bogactwami i pięknem. Dzięki Bożej opiece całe stworzenie żyje w harmonii i każdy najmniejszy element ma tu swoje miejsce. Obserwowanie praw przyrody staje się więc okazją do kontemplacji samego Stwórcy:

Все премудро сотворено... – радуется на вербу Горкин, поглаживает золотистые вербешки. – нигде сейчас не найти цветочка, а верба разубралась. И всегда так, на св. Лазаря, на Вход Господень. И деревья кланяются Ему, поют Осанну (Шмелев IV, 270).

Zachwyт старого cieśli odpowiada naukom znanych chrześcijańskich przewodników duchowych, aby dostrzegać Boga w Jego dziełach¹¹. Wania wie, że należy odnosić się z pokorą do Bożych darów. Przypatrując się przyrodzie i rozmawiając ze starszymi chłopiec stwierdza, że ziemia, rośliny i zwierzęta chwalą Boga. Nawet słowik, подарowany ojcu na imieniny, według relacji bohatera wyśpiewuje hymn na cześć Stwórcy. Wania, poinstruowany przez Gorkina, stara się brać udział w tym kosmicznym misterium radości, wyrażającym się podczas cerkiewnego nabożeństwa w uroczystość Świętej Trójcy:

С нами пришли березки, цветы и травки, и все мы, грешные, и сама земля, которая теперь живая, и все мы кланяемся Ему [...]. Я думаю о Воробьевке, о роще, где срубил березку, о Кавказке, как мы скакали, о зеленой чаще... слышу в глуши кукушку, вижу внизу, под небом, маленькую Москву, дождик над ней и радуугу. Все это здесь, со мною, пришло с березками, и березовый, легкий воздух, и небо, которое упало, пришло на землю, и наша земля, которая теперь живая, которая – именица сегодня (Шмелев IV, 86-87).

Wania definiuje świat wokół siebie w sposób godny dorosłego członka Cerkwi. Dopiero choroba i śmierć ukochanego ojca Wani burzy tę harmonię.

Чтобы не плакать, я все думал о пистолетике. И молился, чтобы стало легче папашеньке, и мы стали бы играть вечером в лото и «скачки» на грецкие орехи и пить шоколад с бисквитами, как прошлый год (Шмелев IV, 360).

Wobec tej tragedii bohater znów zachowuje się przez jakiś czas jak nieszczęśliwe dziecko, choć niedługo potem widzimy symptomy powrotu do percepcji świata z punktu widzenia żarliwego, choć jeszcze nie całkiem dorosłego członka prawosławnej wspólnoty. Z godnym podziwu spokojem Wania przyjmuje wszystko, co mówią starsi, i rozpoznaje kolejne obrzędy pogrzebowe:

Батюшка благославит-святит, после поминовенного обеда, после блинков, как «вечную память» о. протодьякон возгласит.
– Гляди, гляди... подносят... – шепчет Анна Ивановна, – смотри, голубок, крестись... на-ро-ду-го, народу!...
Я смортью, крещусь. Улица черна народом. Серебряный гроб, с крестом белого газета, зеленый венок, «лавровый», в листьях, обернутый белой лентой... Там

¹¹ Por. A. M e n ь, *Истоки религии*, Брюссель 1981, s. 69-74.

– он – отец мой... Я знаю: это последнее прощанье, прощанье с родным домом, со всем, что было ... (Шмелев IV, 387).

W ten sposób w ciągu jednego cyklu liturgicznego, utrwalonego w powieści *Rok Pański*, Wania staje wobec wielu doświadczeń, uświadamiających mu kondycję ludzką w świecie. Człowiek jest bowiem wybrany wśród wszystkich stworzeń, strzeżony przez aniołów i przeznaczony do wiecznej radości, ale jednocześnie ponosi konsekwencje pierwotnego grzechu i podlega śmierci. Sam Bóg jest, jak widzimy na podstawie tych kilku fragmentów, ostateczną instancją wszelkich sądów. To Stworzyciel świata, który ciągle kieruje losami ludzi. Jego decyzje są niepodważalne, niezależnie od tego, jakie odczucia wywołują w ludziach. Bohaterowie powieści starają się na różne sposoby interpretować wyroki Boga, jednak z reguły nie sprzeciwiają się Jego woli. Opiekunka ojca w ostatnich chwilach życia, mimo żalu i współczucia, jakie czuje wobec sierotconego Wani, mówi:

– Как хорошо сучилось-то!.. папашенька на другой День Ангела отошел, а нонче мамашенька именица, пироги приносят для поздравления... а мы папашеньку хороним (Шмелев IV, 186).

Charakterystycznym, podkreślanym przez Szmielowa, rysem religijności w ujęciu ludowym jest fakt, że przykre doświadczenia nie wywołują postawy sprzeciwu wobec Boga. Nawet w tragicznym momencie pogrzebu najdroższej osoby znajdujemy w *Roku Pańskim* przykłady odwoływania się do Stwórcy i afirmacji jego poczynań. Prawosławni przedstawieni w chwilach bólu i rozpaczyczą czują się bowiem szczególnie z zjednoczeni z Chrystusem. Taką bliskość umożliwia przekonanie, że Chrystus doświadczył podobnych nieszczęść. Wśród ludu z troską i współczuciem opowiada się bowiem o okolicznościach narodzin i śmierci Syna Bożego, a mały Wania odczuwa niemal namacalnie obecność Zbawiciela w swoim otoczeniu:

Кажется мне, что в нашем дворе Христос. И в коровнике, и в конюшнях, и на погребнице, и везде. В черном крестике от моей свечки – пришел Христос. И все – для Него, что делаем. Двор чисто выметен, и все уголки подчищены, и под навесом даже, где был навоз. Необыкновенные эти дни – страстные, Христовы дни. Мне теперь ничего не страшно: прохожу темными сенями – и ничего, потому что везде Христос (Шмелев IV, 56).

Wielokrotnie mamy okazję się przekonać, że ideał prawosławnego życia polega na bezpośredniej łączności ze Zbawcą. Ludzie tacy jak Domna Panfierowa – doświadczona pątniczka z powieści *Pielgrzymka* – czy Gorkin z *Roku Pańskiego* widzą w Chrystusie największy autorytet. Możemy zaryzykować stwierdzenie, że ich wiara nie bierze się ze znajomości teologii, ale z osobistej relacji z Chrystusem, chęci współodczuwania z Nim i naśladowania Go. Ojciec Wani rozdaje na przykład jałmużnę biednym w taki sposób, aby nikt o tym nie wiedział, kierując się dosłownie pojętym nakazem Chrystusa:

А уж и поздоровители стали притекать, все беднота-простота, какие у нас работали, а теперь «месячное» им идет. Это тец им дает, только ни одна душа не знает, мы только с Горкиным. Это Христос так велел, чтобы правая рука не знала, чегог делает (Шмелев IV, 191).

W świadomości Szmielowowskich bohaterów bardzo ważną rolę odgrywa Matka Boska. Przede wszystkim występuje ona jako Królowa Stworzenia – „Caryca Niebieska”. W *Roku Pańskim* Szmielow ze szczegółami opisuje przygotowania wszystkich mieszkańców „Podmoskowja” do peregrynacji cudownej ikony, przedstawiającej Maryję jako Królową. Dla małego Wani jest to święto porównywalne z Wielkanocą. Całe otoczenie domu zostaje dokładnie wysprzątanane i udekorowane zielenią. Podczas samego nawiedzenia ludzie śpiewają pochwalne pieśni i modlitwy, nazywając Bogurodzicę „Matką” i „Orędowniczką Iwerską”. Warto zwrócić uwagę, że wierni wzywają: „Пречистая Богородице, спаси нас” lub „Спаси от бед рабы твоя, Богородице”. Świadczy to o przekonaniu, że Matka Boska nie tylko wstawia się za proszącymi, ale sama udziela im łask. W świecie ukazany przez Szmielowa Matka Boska posiada władzę równą Bogu¹². Tak również przedstawiano Maryję w folklorze rosyjskim¹³. Była ona zresztą jedną z ulubionych bohaterek tej twórczości. Eliza Małek tak komentuje proces powstania ludowego wyobrażenia o Niebieskiej Królowej:

[...] ludowi twórcy opowiadają o Bogurodzicy i jej ziemskim oraz pozaziemskim bytowaniu zupełnie inaczej niż prawosławni teolodzy i kaznodzieje, przekształcając abstrakcyjne idee w konkretne obrazy i postacie osadzone w realiach znanych im co-

¹² Por. E. Małek, *Motywy maryjne w folklorze rosyjskim*, w: *Sacrum w literaturach słowiańskich*, red. J. Gotfryd, P. Nowaczyński, Lublin 1997, s. 73.

¹³ Zob. Ю. Миролубов, *Собрание сочинений*, t. VIII: *Христианский фольклор. Православные легенды*, München 1983, s. 35-36.

dziennych doświadczeń, tworząc własny, pełny naiwnej prostoty i wdzięku wizerunek „Carycy Niebieskiej”¹⁴.

Warto przypomnieć również teologiczną wykładnię ludowych modyfikacji obrazu Matki Boskiej. Ojciec Siergiusz Bułgakow przypomina, że „prawosławie jest życiem w Chrystusie i we wspólnocie z Jego najczystsza Matką”, a „miłość do Chrystusa jest nierozdzielnie związana z miłością do Bogurodzicy”¹⁵. Włodzimierz Sołowjow twierdzi wręcz, że jeśli Chrystus jest głową Kościoła, to Matka Boża – sercem¹⁶. Bułgakow zwraca również uwagę, że „według wiary Kościoła” Matka Zbawiciela „przebywa w swoim chwalebnym ciele po prawicy Syna jako Królowa Niebios”¹⁷.

W powieści Szmielowa pod wpływem wejrzenia „Carycy Niebieskiej” cały świat zostaje przemieniony.

Вся Она – свет, и все изменилось с Нею, и стало храмом. Темное – головы и спины, множество рук молящих, весь забитый народом двор... – все под Ней. Она – Царица Небесная. Она – над всеми. Я вижу на штабели досок сбившихся в стайку кур, сбитых сюда народом, огнем и пеньем, всем непонятным, этим, таким необычайным, и кажется мне, что и этот петух, и куры, и воробьи в березках, и тревожно мычащая корова, и загнанный на погребцу Бушуй, [...] – все это Ей известно, все вбирают ее глаза (Шмелев IV, 76).

Tu znów warto przypomnieć stanowisko oficjalnej Cerkwi, w myśl którego Bogurodzica „uświęca świat i przez nią świat dochodzi do swego przemienienia”¹⁸. Matka Boska, według relacji głównego bohatera dylogii Szmielowa, wychodzi naprzeciw wszystkim potrzebom wiernych. Rozumie zmartwienia innych matek, nieobce są jej troski rolników. Ludzie proszą ją o błogosławieństwo dla bydła i koni, jak również powierzają jej opiece przyszłe plony¹⁹. Ikona Carycy Niebieskiej zostaje więc zaniesiona do spichlerzy, kurników, obór i stajni.

¹⁴ Tamże, s. 75.

¹⁵ *Prawosławie*, s. 132.

¹⁶ Tamże, s. 88.

¹⁷ *Wybór pism*, t. I, przeł. J. Zychowicz, Poznań 1988, s. 134. O znaczeniu kultu Matki Bożej w Rosji zob. także: G. Kobryniecka-Sikorska, *Ikona, kult, polityka. Rosyjskie ikony maryjne od drugiej połowy XVII wieku*, Olsztyn 2000, s. 5-8.

¹⁸ Zob. Bułgakow, *Prawosławie*, s. 134.

¹⁹ Por. Мирюлов, dz. cyt., s. 36.

Ее продвигают краем, Она вошла. Ей поклонились лошади, и Она осватила их. Она же над всем Царица, Она – Небесная.
 – Коровку-то покропите... посуньте Заступницу-то к коровке! – росит, прижав к подбородку руки, старая Марьюшка-кухарка.
 – Надо уважать, для молочка... – Говорит Андрон-плотник.
 Вдвигают кивот до половины, держат. Корова склонила голову (Шмелев IV, 77).

W ramach prezentowanego przez Szmielowa wizerunku Bogurodzicy mieści się również rola opiekunki całej ziemi:

И всего у нас запасено будет, ухитимся потепле, а над нами Владычица, Покровом своим укроет... под Ее Покровом и живем. И скажет Господу: «Господи, вот зима пришла, все наработались, напаслись... благослови их, Господи, отдохнуть, лютую зиму перебыть, Покров Мой над ними будет». [...] Так вот что это – Покров! Это – там высоко, за звездами: там – Покров, всю землю покрывает, ограждает (Шмелев IV, 178).

W ten sposób zostaje odwzorowane w powieści Szmielowa zakorzenione w rosyjskiej tradycji ludowej przekonanie o szczególnej opiece Matki Bożej nad rodzajem ludzkim. Bohaterowie *Roku Pańskiego* zwracają się do niej z modlitwą w przekonaniu, że jako wzorowa matka, zajmuje się ona wszystkimi potrzebami dzieci: dba o wyżywienie, ciepło i odpoczynek. Podobny wizerunek Królowej Niebieskiej występuje od wieków w przeróżnych ludowych podaniach ustnych. Małek stwierdza:

Lud rosyjski wyposażył Matkę Boską we wszystkie przymioty dobrej Gospodyni, przejawiającej nieustanną troskę o całe swoje ziemskie gospodarstwo, o dobry urodzaj, o stan zasiewów i upraw, o sprawiedliwy podział zebranych płodów. W legendach przedstawia się ją jako wędrującą po polu i prostującą połamane przez burzę zboże, to zbierającą na łące miętę czy kłosy na ściernisku²⁰.

Określone przez tradycję zadania Maryi skłaniają badaczy wyprowadzenia jej popularności z przedchrześcijańskiego jeszcze kultu Matki Ziemi, opiekunki roślin i zwierząt²¹. Bardzo ważnym momentem tej pobożności jest akcentowanie

²⁰ Dz. cyt., s. 82.

²¹ Пор. Г. Федотов, *Судьба и грехи России. Избранные статьи по философии русской истории и культуры*, соствл., всупительная статья и примечания В. Ф. Бойков, т. II, С-Пб 1991, s. 66-82.

macierzyństwa Maryi. N. Bierdiajew mówi nawet o istnieniu specyficznej „religii ziemi” wśród ludu rosyjskiego.

Очень сильна в русском народе религия земли, это заложено в очень глубоком слое русской души. Земля – последняя заступница. Основная категория – материнство. Богородица идет впереди Троицы и почти отождествляется с Троицей²².

Mistyczne zjednoczenie macierzyństwa Ziemi i Maryi spotykamy również w tekstach cerkiewnych. W przypisywanym ojcu Pawłowi Florenskiemu akatyście ku czci włodzimierskiego obrazu Matki Bożej z roku 1925 również obserwujemy mistyczne skojarzenie macierzyństwa ziemi i Maryi:

Witaj, Czysta chwało matek i panien!
Wielkie to słowo – Matka,
Matka Ziemia. Matka, która mnie urodziła. [...]
Witaj i ty, Matko życia naszego²³.

Zaakcentowane w tekście przywołanej pieśni płodność i macierzyństwo, które dla bohaterów Szmielowa są podstawowymi cechami Bogurodzicy, były również najważniejszymi atrybutami pogańskich patronek życia. Teologowie prawosławni są świadomi pewnej zbieżności cech Maryi oraz czczonych bóstw żeńskich. Bułgakow twierdzi jednak, że choć w tych wcześniejszych kultach „żeńskiej zasady świata” były pewne intuicje prawdy o stworzeniu, to jednak dopiero w chrześcijaństwie przybrała ona odpowiedni kształt w postaci religijności maryjnej²⁴. Ojciec Bułgakow podkreśla również, że w prawosławnym nabożeństwie do Bogurodzicy nie ma „najlżejszego odcienia erotyzmu”. Natomiast tradycja ludowa, zdaniem Małek, nieco koryguje tę ascetyczną postawę Cerkwi:

Ponieważ w mitologii słowiańskiej kult macierzyństwa łączył się bezpośrednio z kultem płodności, to po przyjęciu przez Ruś chrześcijaństwa pewne atrybuty bogini płodności zostały przeniesione na żeńskie bóstwo chrześcijańskiego panteonu – Bogurodzicę. W związku z tym w folklorze rosyjskim, głównie zaś w takich archaicznych

²² *Русская идея*, Paris 1970, s. 10.

²³ Cyt za: J. Jarco, *Cześć Matki Bożej na Rusi*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski we współpracy z A. Drawiczem i J. Jarco, Londyn 1989, s.125-126.

²⁴ *Prawosławie*, s. 135.

formach, jak zaklęcia, zamawiania i wróżby ale nie tylko) znajdujemy bezpośrednio zwroty do Matki Boskiej – opiekunki wszelkich form życia biologicznego²⁵.

W *Roku Pańskim* możemy obserwować antycypację tych tradycji. Gorkin tłumaczy na przykład małemu Wani, że Matka Boża dba i o ludzi, i o zwierzęta, i o rośliny, a nawet o samą ziemię, aby otuliła się śniegiem i należycie wypoczęła podczas zimy (Шмелев IV, 178,184).

Na podstawie powyższych przykładów możemy stwierdzić, że życie religijne, przedstawione w utworach Szmielowa zostaje niemal zupełnie utożsamione z wypełnianiem tradycji prawosławnych. Na uwagę zasługuje fakt, że życie codzienne i wiara stanowią dla bohaterów *Roku Pańskiego*, *Pielgrzymki* czy *Niani z Moskwy* nierozdzielalną całość. Czynności gospodarskie wchodziły w skład wielkiego kalendarza prawosławnego i są w oczach małego Wani, Gorkina czy Darii Stiepanowny tak samo ważne jak modlitwa czy nabożeństwa cerkiewne. Niektórzy krytycy emigracyjni zarzucali z tego względu Szmielowowskiemu ujęciu wiary brak głębi, powierzchowność, skupienie na czysto zewnętrznych przejawach kultu. Fiodor Stiepun następująco oceniał obraz życia religijnego, wyłaniający się z twórczości autora *Pielgrzymki*:

Праведная любовь к родине-матери у него обернулась заносчивым шовинизмом, а православная вера – той чрезмерной эмоциональной душевностью, для которой евразийцы изобрели весьма красочный термин «бытового исповедничества». Нет спору – картины бытового исповедничества написаны Шмелевым с громадным талантом, горячо, искренне, ярко, но до мистически-духовного плана веры они едва ли возвышаются, – а ведь веровать можно только в дух, а не быт²⁶.

Innego zdania o prawdziwości przeżycia przedstawionego w utworach Szmielowa jest Iljin, który podkreślał, iż prawdziwa wiara zawiera się w codziennym dążeniu do świętości. Według Iljina właśnie na przykładzie codziennego życia bohaterów *Roku Pańskiego* czy *Pielgrzymki* można zobaczyć wspańiałość i bogactwo prawosławia. Iljin pozytywnie ocenia także sam dobór tematów przez Szmielowa. Według emigracyjnego krytyka nawet proste przypomnienie o tradycji pielgrzymowania kieruje myśli czytelnika ku Bogu²⁷.

²⁵ Dz. cyt., s. 81.

²⁶ *Встречи. Достоевский – Л. Толстой, Бунин – Зайцев – В. Иванов, Белый – Леонов*, Нью-Йорк 1968, s. 128.

²⁷ *О тьме и просветлении*, s. 486.

We współczesnych badaniach nad literaturą Zagranicznej Rosji uważa się, że utwory Szmielowa należą do nurtu tzw. realizmu duchowego, w którym można sytuować twórczość pewnych rosyjskich klasyków XIX i XX wieku (np. F. Dostojewskiego, L. Tołstoja czy A. Czechowa)²⁸. Według A. Lubomudrowa cechą dystynktywną tego typu realizmu jest teocentryczny obraz świata. Duchowy realizm jest też widoczny na poziomie tematyki dzieła:

Духовный реализм – тип реализма, осваивающий *духовную реальность*, реальность духовного уровня мира и человека. Он не отвергает конкретную действительность, не чуждается социальных, психологических, этических, исторических аспектов, но *дополняет* их воссозданием духовной реальности²⁹.

Zdaniem rosyjskiego badacza jedną z podstawowych cech duchowego realizmu w wersji Iwana Szmielowa jest dokumentalizm. Autor *Roku Pańskiego* koncentruje się na opisywaniu prawdziwych losów konkretnych ludzi wraz z ich drogą do wiary i szczegółami życia we wspólnocie prawosławnej. Zdaniem Lubomudrowa bardzo ważną rolę odgrywa tu także styl Szmielowa, w którym jako typ narracji dominuje *skaz*, umożliwiający większe naładowanie emocjonalne utworu oraz wyjątkowa obrazowość:

Художественная специфика творчества Шмелева – своеобразное мышление в образах, которое, учитывая его христианскую направленность, справедливо получило наименование «богословия в образах»³⁰.

Zarówno przeciwnicy, jak i zwolennicy sposobu prezentacji tematyki religijnej przez Szmielowa są zgodni, że obrazy praktyk religijnych w utworach pisarza pełne są ekspresji, chociaż niekiedy uciekają się do przerysowania. Zabiegi te, jak się wydaje, mogą wywołać mylny obraz ludu rosyjskiego, przedstawionego przez Szmielowa, z dużą dozą idealizacji, w roli strażnika, zachowującego skrupulatnie i przechowującego z pokolenia na pokolenie bez najmniejszych zmian świętą tradycję, nie zafałszowują jednak samej wiary prawosławnej, która, jak zaświadczaają liczni teologowie prawosławni, jest doskonale uzupełniana przez ludowe tradycje. Na podstawie przytoczonych tu przykładów możemy

²⁸ *Духовный реализм в литературе русского зарубежья*. Б. К. Зайцев, И. С. Шмелев, СПб 2003, s. 34-48.

²⁹ Tamże, s. 235.

³⁰ Tamże, s. 228.

wyciągnąć wniosek, że wiara prawosławna stanowi niezwykle ważny element utworów Szmielowa. Pisarz jest szczególnie zainteresowany praktyką religii, która według niego może doprowadzić do zrozumienia dogmatów i rozpoznania siebie samego jako członka wspólnoty prawosławnej i Rosjanina. Można przyjąć, że prezentowane przez autora *Roku Pańskiego* obyczaje, ocierające się czasem o zabobon, układają się w swego rodzaju ludową teologię, która w najważniejszych punktach odzwierciedla naukę Cerkwi.

РЕЛИГИОЗНАЯ ТРАДИЦИЯ
В ЭМИГРАЦИОННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИВАНА ШМЕЛЕВА
(*ЛЕТО ГОСПОДНЕ, БОГОМОЛЬЕ*)

Резюме

Статья посвящена изучению некоторых элементов религиозных обрядов и обычаев в дилогии Ивана Шмелева, написанной в эмиграции, в состав которой вошли романы: *Лето Господне* и *Богомолье*. Автор работы, напоминая о самых важных моментах жизни и творчества писателя доэмигрантского периода, соглашается с теми исследователями, кто утверждает, что религиозная тематика занимает особо значительное место в произведениях Шмелева.

Исследованная дилогия представляет много религиозных традиций, которые помогают определить главные черты русской народной веры. Шмелев обращает внимание на личное отношение к Богу, непосредственное понимание мистического присутствия святости в иконах, а также ощущение близости Христа и Богородицы.

Автор статьи приходит к выводу, что представленные Шмелевым примеры отношения к религиозным традициям подчеркивают значение православия для народного самоопределения человека и отражают тенденцию идеализации России и русского народа, часто выступающую в творчестве писателей-эмигрантов.

Słowa kluczowe: pielgrzymka, ikona, kalendarz liturgiczny, Matka Boska, Matka-Wilgotna Ziemia.

Ключевые слова: паломничество, икона, литургический календарь, Богородица, Матерь-Сырая Земля.

Key words: pilgrimage, icon, Liturgical calendar, Mother of God, Mother-the Humid Earth.